

# Deyimlerin Edimbilimsel Olarak Ulamlaştırılmasına İlişkin Bir Öneri: Türkçede “erkek”e gönderimde bulunan deyimler

G. Songül Ercan, Özge Can

*Dokuz Eylül Üniversitesi*

*songul.ercan@deu.edu.tr; ozge.can@deu.edu.tr*

---

## Özet

Deyimler, asıl anlamları dışında kullanılarak bir duygu, düşünce ya da durum anlatan, anlatım özgünlüğü olan ve bir kültürün zenginliklerini gösteren kalıplaşmış yapılardır. Bu çalışmada deyim sözlüklerinde deyimlerin nasıl ulamlaştırılması gerektiği tartışılmakta ve sonuç olarak alfabetik sıralanışa göre sunuma alternatif olabilecek edimbilimsel bir strateji önerisi yapılmaktadır. Çalışmanın veritabanını Türkiye’de en çok satılan 3 deyim sözlüğünde yer alan içinde “erkek” sözcüğünün geçtiği ve içinde “erkek” sözcüğü kullanılmadığı halde “erkek”e gönderimde bulunan Türkçe deyimler oluşturmaktadır. Araştırmanın sonucunda, önceki çalışmalardaki sözdizimsel ve anlambilimsel deyim sınıflandırmalarının deyimlerin ulamlaştırılmasına ilişkin kapsamlı bir veri sağlayamadıkları; bu nedenle, deyim sözlüklerinin edimbilimsel ölçütler dikkate alınarak yeniden düzenlenmesi gerektiği saptanmıştır. Bu sonuç, hem Türkçenin anadil ve yabancı dil olarak öğretilmesi için ders materyallerinin geliştirilmesine katkı sağlayacak hem de kültür ve düşünce dünyasının birer yansıması olan deyimlerin kavramsal ulamlarının ortaya konması, günümüzde çok çalışılmaya başlanan anlambilimsel ağ araştırmalarını da kapsayan bilgisayarlı dilbilim çalışmaları için Türkçenin kavram haritasının çıkartılması için bir başlangıç olacaktır.

*Keywords:* deyim, deyim sözlükleri, sözdizimsel sınıflandırma, anlambilimsel sınıflandırma, alfabetik sıralama, edimbilimsel sınıflandırma

---

## 1 Giriş

Türkçe Sözlük’te (2005: 517), "genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir" olarak tanımlanan deyimler birçok araştırmaya konu olmuştur. Türkçede deyimler üzerine yapılan çalışmalarda, içinde *göz*, *baş* ve *kadın* gibi farklı sözcükler geçen deyimler biçim ve kavram açısından incelenmiştir (Aygün 2003; Tursunova 2007; Türközü ve Ferendeci, 2005; Aktaş 2008; Batur 2011). Bu çalışmada ise, “erkek”e gönderimde bulunan deyimler ele alınmakta ve bu deyimlerin sözlüklerde alfabetik sunuluş dışında *edimbilimsel* bir sınıflandırmayla sözlüklerin düzenlenmesinin daha kapsayıcı olacağı savunulmaktadır.

Çalışmamızın ilk bölümünde, deyimlerin genel özellikleri, alanyazında deyimlerin sözdizim ve anlambilim açısından sınıflandırma ölçütleri ve deyimlerin alfabetik açıdan sınıflandırılmaları ele alınmaktadır. İkinci bölümde, araştırma yöntemi ve veritabanı tanıtılmakta; son bölümde ise, kuramsal artalan çerçevesinde saptanan bulgulara yer verilmekte, ortaya çıkan sonuçlar değerlendirilerek ileride yapılacak deyim sözlüğü düzenlemelerine yönelik öneriler sunulmaktadır.

## 2 Kuramsal Artalan

### 2.1 Deyimlerin Genel Özellikleri

Alanyazında, “gerçek anlamından farklı bir anlam taşıyan, anlatıma çekicilik katan ve genellikle birden çok sözcük içeren dilsel anlatımlar” olarak tanımlayabileceğimiz deyimlere ilişkin birçok açıklama ve tanım bulunmaktadır (Korkmaz 1992, Püsküllüoğlu 1998, Sinan 2001, Aksoy 2007, Aksan 2007, Stomatov 2007, Vardar, 2002: 71). Bir dilde yer alan kalıplaşmış sözlerin *deyim* olarak kabul edilmesi için belli özellikleri yerine getirmesi gerekmektedir. Öncelikle, deyimi oluşturan öğelerden en az biri kendi anlamı dışında kullanılmalıdır. Örneğin, *ağız değiştirmek* deyiminde *ağız* sözcüğü yananlamıyla deyimleşme olgusuna girmiştir (Uzun 1991: 35). Diğer yandan, deyimlerde kalıplaşmış bir yapının olduğu gerçeği unutulmamalıdır; çünkü deyimlerdeki sözcüklerin yerlerinin değiştirilmesi ya da yerine aynı anlama gelen sözcüklerin konulması durumunda ortaya çıkan yapı deyim olma özelliğini yitirmektedir. Söz gelimi, *ele verir talkımı*, *kendi yutar salkımı* deyimini, “talkımı ele verir, salkımı kendi yutar” biçime sokulduğunda söz konusu biçimin deyim özelliği taşımadığı sonucuna ulaşılmakta, dolayısıyla da deyimlerin kalıplaşmış ifadeler, yani çalkalamaya direnç gösteren yapılar olduğu söylenebilmektedir. Buna karşın deyimlerin çoğu uyum (*elim işte gözüm oynadı*), kip ve kişi gibi çeşitli çekim biçimbirimleri alabilmekte bütünü oluşturan sözcüklerin arasına sıfat ve belirteç gibi sözcükler girebilmektedir (kendini *hemen* ele verdi) (Püsküllüoğlu 1998: 7). Bunun yanı sıra, deyimler bir toplumun geçmişini, yaşam biçimini, geleneklerini ortaya koyan ifadeler olduklarından kişilere mal edilemez; yani anonim niteliktedir ve toplumun ortak malı ve kültür hazineleri olmaları nedeniyle de, nasıl benimsenmişlerse ancak o biçimde kullanılabilirlerdir (Gencan 2001: 565; Aksan 2007: 36).

Sonuç olarak, yukarıda da söz edildiği gibi, deyimlerin genel özellikleri; “kimi zaman anlatımın gücünü arttıran ve sözü ilgi çekici kılan mantık dışılığın bulunması”, “kalıplaşmış olması”, “toplum tarafından ortak olarak benimsenmesi” ve “deyimleri oluşturan sözcüklerden en az birinin düz/gerçek anlamının dışında kullanılması”dır.

## 2.2 Deyimlerin Sözdizimsel Özellikleri

Deyimlerin sözdizimsel özellikleri açısından incelendiği çalışmalar bulunmaktadır (Aksan 1996: 174; Gencan 2001: 350; Demir 2008; Gökdayı 2008). Bu çalışmalar arasında en kapsamlısı Demir (2008)<sup>1</sup> tarafından yapılmıştır. Demir, deyimleri (i) bir eylem ya da eylemsi üzerinde oluşanlar (örn. *tepeden inme, helal süt emmiş, suya sabuna dokunmadan, Ya bu deveyi güdersin ya bu diyardan gidersin.*); (ii) eylemsiz oluşanlar (örn. *kalbur üstü, acemi çaylak, ak sakal(lı ihtiyar)*); (iii) tek sözcükten ibaret olanlar (örn. *dünyalık, sudan (bahane), sözde (dostluk)*) olmak üzere üç temel başlık altında irdelemekte ve bu ulamları da alt başlıklarda ayrıntılandırmıştır (2008: 428-443).

## 2.3 Deyimlerin Anlambilimsel Özellikleri

Farklı dillerde yapılan ve deyimleri anlambilimsel özelliklerine göre incelemeye yönelik olan çalışmalar, deyimlerin anlambilimsel açıdan çözümlenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Deyimlerin bileşenlerinin çözümlenebilirliğine ilişkin çalışmalar deyimleri; *normal biçimde çözümlenebilen, normalden az çözümlenebilen* ve *anlambilimsel olarak çözümlenemeyen* (Nunberg 1978; Nunberg, Sag ve Wasow, 1994), *çözümlenemeyen, orta düzeyde çözümlenebilen* ve *yüksek düzeyde çözümlenebilen* (Gibbs, 1994) *donuk, şeffaf* ve *yarı-eğretilemeli* (Glucksberg 1993; Cacciari ve Levorato, 1998) olarak sınıflandırmışlardır (aktaran Arıca-Akkök, 2009).

Türkçede deyimleri anlambilimsel açıdan inceleyen Uzun (1991), deyimleşme olgusunu “deyimlik anlam yapısından, yani deyime kaynaklık eden göstergelerin (sözcüklerin) taşıdıkları anlamlardan, anlam aktarımı yoluyla deyim anlamını üreten” bir süreç olarak betimlemektedir. Deyimleri ise, derecelenme açısından inceleyerek, bunları üç farklı ulamda ele almıştır: (i) deyim anlamına kaynaklık eden göstergelerin tek tek ele alındıklarında göndergesel anlamlarını, diğer bir deyişle düz anlamlarını korudukları *tam* ya da *birinci dereceden deyimler* (örn. *aba altından değnek göstermek* deyiminde, deyim anlamına kaynaklık eden göstergeler düz anlamlarıyla kullanılmışlardır.); (ii) deyim oluşturucu göstergelerin, yan anlamlarıyla değerlendirildikleri durumlarda deyim anlamına ulaşılabilirdiği *ikinci dereceden deyimler* (örn. *ağız değiştirmek* deyiminde *ağız* yan anlamıyla kullanılmakta, *değiştirmek* ise, göndergesel anlamıyla *ağız* göstergesine olan bağımlılığı nedeniyle bu duruma bağlı anlam özelliği kazanmaktadır.) ve (iii)

<sup>1</sup> Demir 2008’de kullanılan terimlerin bazıları bütünlüğün sağlanması amacıyla çalışmamız içerisinde şu biçimlerde kullanılmıştır: fiil: eylem; fiilimsi: eylemsi.

deyimleşme sürecinde göstergelerin anlam değerlerini koruduğu ve her iki göstergenin de anlamlarının deyim anlamı içerisine taşındığı *üçüncü dereceden deyimler* (örn. *adamına düşmek* deyiminde her iki gösterge de yananamlarıyla kullanılmakta, *adam, iyi huylu, güvenilir kimse*; *düşmek* de *rastlamak, denk gelmek* olarak yananlamıyla kullanılmaktadır.) (1991: 34-36).

#### 2.4 Deyimlerin Edimbilimsel Özellikleri

Deyimleri edimbilimsel açıdan inceleyen Akar, deyimlerin mantıksal bakış açısı gözetilerek ve içerisindeki belirleyici üyelerin belirlenerek listelenmesi gerektiğini öne sürmektedir. Örneğin, *görücü gitmek* deyiminin belirleyici üyesi *görücü*; edimbilimsel birimi *erkektir*. Akar ayrıca deyim sözlüklerinde deyimlerin tanımları ve verilen ilişkili örneklerde de kimi aksaklıkların bulunduğundan söz etmekte ve çalışmasında bu aksaklıkları şu biçimde değerlendirmektedir (1991: 10):

(i) *Tanımları kısmen yanlış yapılmış deyimler*: Tanım ve örnekleri sadece bir kullanım alanı düşünülerek verilen deyimlerdir. Örneğin, *mantar gibi yerden bitmek* deyimini, ‘çok sayıda kimseler kendiliğinden meydana çıkmak’ biçiminde tanımlanabilmekte; oysa bu deyimdeki *kendiliğinden* sözcüğü yerine *ummadık/ beklenmedik* gibi sözcüklerin yeğlenmeli; *kimseler* sözcüğü ise birim, insan, ev, apartman işyeri vb. gibi ifadelerle daha açık hale getirilmelidir;

(ii) *Tanımları tamamen yanlış yapılmış deyimler*: Sözcüklerin deyim anlamı ile gerçek anlamının birbirine geçtiği deyimlerdir. Söz gelimi, *içli dışlı olmak* deyimini, ‘ailenin erkek ve kız çocuklarını evlendirmesi’ biçiminde tanımlanmaktadır. Oysa bu tanım ancak anlamı evlendirmek olan *başgöz etmek* deyimini gibi başka bir deyim için yapılabilir;

(iii) *Tanımları ve açıklayıcı örnek tümceleri arasında uyumsuzluk olan deyimler*: Bazı deyim sözlüklerinde örnek tümceler ve deyim anlamları arasında tutarsızlıklar bulunmaktadır. Örneğin, *kalburla su taşımak* ‘sonuç alınamayacak bir iş yapmak’ olarak tanımlanmakta ve örnek olarak ‘Olmayacak işler yaparım senin için, kalburla su bile taşırım’, verilmektedir. Oysa bu örnek tümce ne deyim anlamını yansıtmakta ne de kendi içinde tutarlılık göstermektedir;

(iv) *Tanımları yine deyimlerle yapılmış deyimler*: Bir deyim tanımı başka bir deyimle yapılması (*keyfi kaçmak: neşesi kaçmak*), sözlüğe başvuran kişi açısından sorun yaratabilmektedir; çünkü kişi deyim karşılığında verilen deyim de bilmiyor olabilir;

(v) *Açıklayıcı örnek tümcelerde açık ifadelerin bulunmadığı deyimler*: Verilen deyim anlamı ve örnek tümce arasında anlaşılabilirlik açısından bir ipucunun bulunmadığı deyimlerdir. Söz gelimi, *bizim çocuk, adı batsın*,

*yusufçuk olmuş* tümcesinde, ‘yok olsun ortadan kalsın’ anlamında kullanılan *adı batasica (batsın)* deyimim çocuğa mı yoksa “yusufçuk hastalığı”na mı gönderimde bulunduğu belirsizdir (Akar 1991: 4-10).

### 2.5 Deyimlerin Alfabetik Sıraya Göre Dizilişi ve Tanımları

Püsküllüoğlu’na (1998: 522) göre deyimleri alfabe sırasına koymada iki yöntem bulunmaktadır: (i) arka arkaya gelen sözcükleri bitişik ve tek sözcük gibi düşünerek alfabe sırasına koymak (örn. göz **atmak**-göz **boyamak**-gözden **çıkarmak**-göz **dikmek**-göz **etmek**); (ii) önce yalın sözcükle başlayan sözceleri, ondan sonra yalın sözcüğe eklenen harflerle oluşmuş sözceleri sıralamak (*göz**Ö** atmak-göz**den** çıkarmak-göz**ü** kapalı-göz**ünde** tütmek-göz**üyle** yemek*).

Deyimlerin alfabetik sıraya göre dizilişine eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşan Akar ise, deyimlerin alfabetik sıraya göre dizilişinde aksaklıklar olduğunu savunmakta, bunun nedenini deyimlerin en çabuk ve en kolay biçimde bulunabilmesi için yukarıdaki yöntemlerden çok, mantıksal bir sistemle listelenmiş olmaları gerektiği biçiminde açıklamakta ve örnek olarak *bir ayağı çukurda olmak* deyimini vermektedir. Söz konusu deyim deyimler sözlüğünde (Gözler 1983’den aktaran Akar 1991: 10), *B* harfinin altında yer aldığını; ancak bu deyim belirlenici üyelerinin *ayak* ve *çukur* olmasından ötürü hem *A* hem de *Ç* harflerinin altında yer alması gerektiğini savunmaktadır.

Biz de bu çalışmada, Türkçede “erkek”e gönderimde bulunan deyimlerin listelenmesinde Akar (1991) ve Püsküllüoğlu (1998)’de sözü edilen ölçütleri temel alarak, tanımları ve/veya açıklayıcı örnek tümceleri eksik ya da hatalı olan deyimleri saptamayı ve “erkek”e gönderimde bulunan deyimlerin sözlükte nasıl yer alması gerektiğine ilişkin önerilerimizi sunmayı hedeflemekteyiz.

### 3 Araştırma Yöntemi ve Veritabanı

Türkçede “erkek”e gönderimde bulunan deyimlerin sözdizimsel, anlambilimsel ve edimbilimsel özelliklerinin incelendiği bu çalışmada 3 farklı deyim sözlüğünden yararlanılmıştır. Yararlanılan deyim sözlüklerinin seçiminde, ne kadar satıldıkları, ne kadar güncel oldukları, yazarları ve yazarların deyim üzerine yaptıkları çalışmalar gibi ölçütler göz önünde bulundurulmuştur. Bu aşamada, İzmir sınırları içinde en çok satış yapan 5 kitabevi belirlenmiş ve bu kitabevlerinden en çok satış yapan 3 deyim sözlüğü veri tabanı olarak belirlenmiştir. Bunlar: Ömer Asım Aksoy’un (2007) *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, Ali Püsküllüoğlu’nun (1998) *Türkçe Deyimler Sözlüğü* ve Vural Sözer’in (2001) *Deyimler Sözlüğü*. Veri tabanını oluşturan bu sözlükler

taranmış, hem içinde *erkek* sözcüğünün geçtiği hem de “erkek”e gönderimde bulunan deyimler seçilerek çalışmamızın amacı doğrultusunda incelenmiştir.

#### 4 Bulgular ve Tartışma

Veritabanımızı oluşturan deyim sözlüklerinin incelenmesi sonucu Türkçede içinde erkek sözcüğünün geçtiği 17 adet deyim saptanmıştır. Bu deyimler, yer aldıkları sözlükler ve tanımları izelge (1)’de verilmektedir.

Çizelge 1. Türkçede İçinde *Erkek* Sözcüğü Geçen Deyimler ve Tanımları

DEYİM	YER ALDIğI SÖZLÜK VE TANIMI		
	<i>Sözer (2001)</i>	<i>Püsküllüoğlu (1998)</i>	<i>Aksoy (2007)</i>
1. <u>Elinin hamuruyla erkek işine karışmak</u>	Kadın: gücünün yetemeyeceği, beceremeyeceği işler yapmaya kalkmak (s.123)	Bilmediği anlamadığı beceremeyeceği bir işi yapmaya kalkışmak (s. 327).	_____
2. <u>Erkek düşkünü</u>	_____	Erkelere düşkün olan aşırı cinsel isteği bulunan (kadın) (s. 335).	_____
3. Erkek erkeğe	_____	Yalnız erkekler arasında (s. 335)	_____
4. <u>Erkek Fatma</u>	Kadın: davranışları erkek gibi (s. 126).	Erkekler gibi davranışları olan kadınlar için kullanılır (s. 336).	_____
5. Erkek gibi	_____	1.Erkeğe yakışır bir biçimde. 2.Erkeğe benzer. (s. 336).	_____
6. Erkekli kadınlı	_____	Erkek ve kadın bir arada olarak (s.336).	_____
7. <u>Erkeklik öldü m?</u>	Bu haksızlığa karşı koyacak, mertlik gösterecek kimse kalmadı mı? (s.126).	Haksızlığa karşı yiğitlik gösterilmesi gerektiğini anlatır (s. 336).	_____

8. <u>Erkeklik sende kalsın.</u>	Onun yakışık almayan davranışlarına, densizliğine uyup tatsızlık çıkarma, efendice davran (s.126).	“karşındakinin kötü, yakışksız davranışına, densizliğine uyma, sen ağırbaşlılığını bozma” anlamında kullanılır (s.335).	_____
9. Erkeğin şeytanı kadın (kan). (Kadın erkeğin şeytanıdır).	_____	_____	Erkekleri kadınlar yoldan çıkarırlar (s.269).
10. Erkek arslan arslan da dişi arslan arslan değil mi?	_____	_____	Güçlülük ve yüreklilik yalnız erkeklere vergi değildir. Kadın da güçlü ve yürekli olabilir (s.269).
11. Erkek sel, kadın (avrat) göl.	_____	_____	Ev ekonomisinde kadının görevi çok önemlidir. Erkek, parayı su gibi harcama eğiliminde de olsa kadın israfa meydan vermemeli, tutumlu olmalı, para biriktirmelidir (s. 269).
12. Erkeğin kalbine giden yol midesinden geçer.	_____	_____	Kendini bir erkeğe beğendirmek, sevdirmek isteyen kadın, ona güzel yemekler hazırlamalıdır (s. 269).
13. Gece yağar gündüz açar, yıl düzgünlüğü; erkek söyler kadın susar, ev düzgünlüğü./ Gündüz yağar gece açar, yıl bozgunluğu; kadın söyler erkek susar, ev bozgunluğu.	_____	_____	Gece yağmur yağar, gündüz güneş açarsa o yıl uğurlu, bereketli olur. Erkek istediğini söyler de kadın susarsa o evde dirlik düzenlik olur (s.284)./Gündüz yağmur yağar, gece hava açık olursa o yıl bereketsiz olur. Kadın dırdır eder de erkek susarsa o evde dirlik düzenlik yok demektir (s. 295).
14. Kadının fendi erkeği yendi.	_____	_____	Kadınlar kurnazlıkta erkeklerden üstündürler. Çeşit çeşit oyunlarla her zaman erkekleri yenerler (s.340).

15. Kadının şamdanı altın olsa mumu diyecek erkektir.	Kadın ne denli bol, değerli çeyizle gelirse gelsin evin bütün eksiklerini erkek sağlar; giderlerini erkek karşılar; evi o geçindirir (s.340).
16. Erkek koyun kasap dükkanına yakışır.	Miskin erkek, yaşamaya lâyık değildir. (s. 269)
17. <u>Kancık yalanmadan erkek dolanmaz.</u>	Kişi, çıkar sağlamayı düşündüğü kimsenin yakınlık gösterip umut vermesi üzerine tasarısını gerçekleştirir (s.342).

Çizelge (1)'de de sergilendiği gibi, vurgulu olarak gösterilen “elinin hamuruyla erkek işine karışmak; erkek düşkün; erkek Fatma; erkeklik öldü mü?; erkeklik sende kalsın. ; kancık yalanmadan erkek dolanmaz.” deyimleri (6 adet), içerisinde erkek sözcüğü yer almasına rağmen “erkek”e değil, “kadın”a gönderimde bulunmaktadır. Bu nedenle, bizce söz konusu deyimler edimbilimsel olarak sınıflandırılmalı, buna bağlı olarak da “kadın” başlığının altında yer almalıdır.

Veritabanı çerçevesinde araştırılan ikinci grup deyimler, Türkçede içinde *erkek* sözcüğü geçmeyen, ancak “erkek”e gönderimde bulunanlardır. Bu grupta 138 deyim saptanmıştır (bkz. Çizelge 2).

#### Çizelge 2. Erkek Sözcüğü Kullanılmadığı Halde “Erkek”e Gönderimde Bulunan Deyimler

adam azmanı	çiğden vermek;	mahalle çapkını;
aba altında er yatar;	çivi atmak;	makine gibi adam;
ağalık vermekle, yiğitlik vurmakla;	çocuklar başı deli ömer;	mandıra köpeği;
aile reisi;	çöplük horozu;	marsıvan ayısı (eşeği);
akıllı olsa her sakallı kişi, sakallılara danışır her işi;	dağ gibi;	meşe odunu;
al kanlara boyanmak;	dağ adamı;	müslüman adam;
am biti;	dayılık etmek;	nikahı altına almak;
am budalası;	dumansız baca olmaz, kahırsız koca olmaz;	oğlan dayıya, kız halaya çeker;
amca baba yarısı;	efendiden bir adam;	oğlan doğuran övünsün, kız doğuran dövünsün;
amcalık etmek;	el oğlu;	oğlan olsun deli olsun, ekmeğ olsun kuru olsun;
ana kızına taht kurar, kız bahtı kocadan arar;	elde bulunan beyde bulunmaz;	oğul balı;

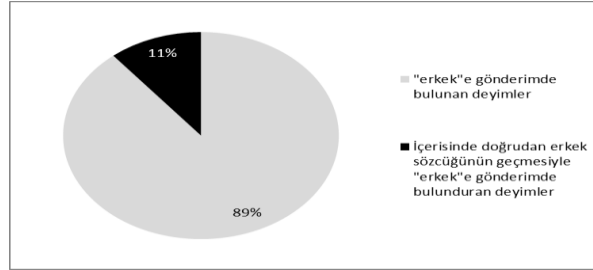


asker ocağı;	ense kulak yerinde;	oğlum deli malı neylesin, oğlum akıllı malı neylesin (akıllı oğlan neyler ata malını);
at ile avrat yiğidin bahtına;	erim er olsun da yerim çalı gibi olsun;	oğlumu ben doğurdum ama gönlünü ben doğurmam.
at kudümü, yurt kudümü, avrat kudümü;	esas duruş;	orospu sülüşü;
at ölür meydan (nah kalır, yiğit ölür şan (namı) kalır;	ev adamı;	osmanlının ayağı üzengide gerek;
at yiğidin yoldaşdır;	evlensek olmak;	osmanlının ekmeği diz üstündedir;
ata dostu oğla mirastır;	filinta gibi;	osmanlı tavşanı araba ile avlar;
atanın sanatı oğla mirastır;	fişek atmak;	önceki çarığı sonraki sarığı;
atta karın yiğitte burun;	gemi aslanı;	pantollu hayvan;
atta, avrat uğur vardır;	geri hizmet;	pata(yı) çakmak;
avrat malı, kapı mandalı;	görücü gitmek;	peyke kurusu;
avradı eri saklar peyniri deri	göz banyosu (yapmak);	racon kesişmek;
ayı kazana sıçtı;	horoz gibi;	saç sakal birbirine karışmak (saç sakala karışmak);
ayranı kabarmak;	horoz ne kadar öterse ötsün, civciv tavuğun dıkdıkına bakar;	saçlı sakallı adam;
azan kurda kızan köpek	iç güveysi, iç ağrısı;	saç sakal ağartmak;
baba adam;	iki karılı bitten, iki analı süttten ölür;	sakal bırakmak (koyvermek/ uzatmak/salıvermek);
baba değil	ilk avrat çarık, sonraki sarık;	sakalı değırmende ağartmak;
baba vergisi görümlük, koca vergisı doyumluk;	ince dalan;	sakalı ele vermek
babalık etmek;	iskele almak;	sakalı kaptırmak
babasının oğlu;	iskele babası;	sakalım yok ki sözüm dinlensin
baldırı çıplak;	kadın (avrat) ağızlı;	sakalının altına girmek
baş efendi;	kadın avcısı;	sakallı bebek;
başını sallamayan kavak olmaz;	kamışı kırmak;	salon adamı;
bayram koçu gibi;	kanına girmek	serde kabadayılık var;
bekar gözü, kör gözü;	kardeşim ağa, avradı hatun, almaz beni kulluğa satın;	sinekkaydı tıraş;
beş tavuğa bir horoz yeter;	karı gibi;	sululuk etmek/yapmak;
bıyığı terlemek;	karı(sı) ağızlı;	sünnet etmek/yapmak;

bıyığını balta kesmez olmak;	karılık etmek;	şam babası;
bıyık bırakmak;	karın kardeşten yakın (kardeşten karın yakın);	trabzan babası;
bıyık burmak (bükmek);	karısı köylü;	tüyü tüsü olmamak;
bıyık falına varmak;	kenef sazlığı	tüyü bozuk;
bıyıkları ele almak;	kerem gibi sevmek (yanmak);	uzatmalı çavuş;
bir baba dokuz oğlu besler, dokuz oğul bir babayı beslemez;	kız gibi;	üstüne gül koklama(ma)k (karısının);
boynuzları yaldızlamak;	koç yiğit;	üstüne (üzerine) evlenmek (karısının);
buyurmadan tutan evlat, gün doğmadan kalkan avrat, deh demeden yürüyen at;	komşu kızı almak, kalaylı kaptan su içmek gibidir;	yiğidin sözü demirin kertiği;
çadır kurmak;	kötü adam;	yiğit hoş yancık boş

Görüldüğü gibi, içinde doğrudan *erkek* sözcüğü geçen deyimlerle “erkek”e gönderimde bulunan deyimlerin sayısı arasında oldukça önemli bir fark bulunmaktadır. Bu durum aşağıdaki Grafik (1)’de verilen pasta grafikçe daha açık görülmektedir:

*Grafik 1.* İçerisinde doğrudan *erkek* sözcüğünün geçmesiyle “erkek”e gönderimde bulunan deyimlerin “erkek”e gönderimde bulunan deyimlere oranı



Grafik (1)’de de sergilendiği gibi, içerisinde doğrudan erkek sözcüğünün geçmesiyle “erkek”e gönderimde bulunan deyimlerin oranı %11’dir. Bu bulgu, çalışmamızda ileri sürdüğümüz deyim sözlüklerinin, deyimlerin edimbilimsel özelliklerini gözetererek, tekrar düzenlenmesi gerektiği savının haklılığını ortaya koymaktadır; çünkü söz gelimi *erkek* ile ilgili bir deyim araştırılmak istendiğinde, bu hedef sadece Türkçe deyim sözlüklerinde “E” harfi altında aranarak gerçekleştirilebilir. Oysaki, Türkçede “erkek”e gönderimde bulunan deyimlerin %88’ini oluşturan 138 tane daha deyim bulunmaktadır. Bu bulgu,

çalışmamızın amacı doğrultusunda öne sürdüğümüz “deyim sözlüklerinin yeniden düzenlenmesi gerekliliği”ni gösteren önemli bir bulgudur.

Çalışmamızın veritabanında yer alan ve Çizelge (2)’de sunulan “erkek”e gönderimde bulunan deyimler, Demir (2008) tarafından belirlenen ölçütlere göre sözdizimsel açıdan; Uzun’un (1991) deyimleşme süreçlerine ve derecelerine göre anlambilimsel açıdan sınıflandırılmıştır. Ancak, bu tür sınıflandırmaların uygulamada deyimlere ilişkin tam bir bilgi sağlamadığı ve deyim sözlükleri açısından herhangi bir düzenleme ölçütü için yetersiz kaldığı saptanmıştır.

#### *4.1 Türkçede İçinde “Erkek” Sözcüğü Geçen ve “Erkek”e Gönderimde Bulunan Deyimlerin Edimbilimsel Özelliklerine Göre Düzenlenmesi*

Edimbilim, dili kullanıcı açısından inceleyen ve anlamın oluşturulmasında bağlamın etkisini de göz önünde bulunduran; diğer bir deyişle, biçim ve işlev arasındaki ilişkiyi inceleyerek konuşucunun anlamını, amacını, varsayımlarını ve iletişim edimlerini ortaya koyan alandır (Yule, 2000: 3-4). Bu nedenle sözcük ya da ifadeleri sadece düz anlamlarıyla değil, konuşucunun “demek istediği/kast ettiği” anlamlarıyla yani bağlam içerisindeki işlevleriyle irdeler. Çalışmamızın veritabanı kapsamında yapılan incelemelerde, önceki bölümlerde de belirtildiği gibi, Türkçede içinde “erkek” sözcüğü geçen 17 adet deyim bulunurken; “erkek”e gönderimde bulunan deyim sayısı 138’dir. Başka bir ifadeyle, Türkçede erkeklerle ilgili deyimler üzerine yapılan bir incelemede sadece içinde “erkek” sözcüğü geçenlerin incelemesi araştırmacıyı hatalı sonuçlara ulaştırabilecektir. Nitekim Türkçede içinde “erkek” sözcüğü geçtiği halde “kadın”la ilgili olan ya da içinde “erkek” sözcüğü geçmediği halde, gönderimi erkek olan deyimler bulunmaktadır. Bu saptama, deyimlerle ilgili çalışmalarda edimbilimsel boyutun neden göz ardı edilmemesi gerektiğini gösteren oldukça önemli bir bulgudur. Bu nedenle, bu çalışmanın en önemli savunularından biri, Türkçe deyim sözlüklerinin, alfabetik düzenleme yerine, edimbilimsel bir yaklaşımla yeniden düzenlenmesi gereğidir.

Veritabanını oluşturan deyim sözlükleri incelendiğinde, “erkek”e gönderimde bulunan deyimlerin, ilk sözcüklerinin baş harfi altında yer aldıkları görülmektedir. Örneğin, *ağalık vermekle, yiğitlik vurmakla* deyimini “A” harfinin altında, *saç sakal birbirine karışmak* deyimini “S” harfinin altında yer almaktadır. Ne var ki, içinde “erkek” sözcüğünün açıkça kodlanmadığı bu türden deyimlerin belirleyici özellikleri “erkek” ve “erkeklerle ilgili bir özellik”e gönderimde bulunmalarıdır; dolayısıyla, Akar’ın (1991: 10) öngördüğü gibi, bu deyimlerin mantıksal bakış açısı gözetilerek listelenmeleri gerektiği ortaya çıkmaktadır. Aksi takdirde, yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi, “erkek” ile ilgili bir deyimle ulaşılmak istendiğinde, Türkçe deyim sözlükleri sadece “erkek” sözcüğünün geçtiği “E” harfi altındaki bölüme yönlendirmektedir.

Halbuki burada edimbilimsel ölçütler devreye girmeli; ya Akar'ın sözünü ettiği gibi, deyim'in içerisindeki belirleyici üyeler saptanarak buna göre söz konusu deyim'in hangi harfin altında yer alması önerilmeli ya da söz konusu belirleyici üyeler edimbilimsel değerlendirmeye tabi tutularak uygun kavramsal başlıklar altında sözlüklerde yer almalıdırlar. Bize göre, ikinci seçenek daha akla yatkın görünmektedir; çünkü anlatımını, "erkek" sözcüğünü içererek ya da içermeyerek "erkek"e gönderimde bulunan bir deyim kullanımıyla güçlendirmek üzere bir deyim sözlüğüne başvuran kişi, kavramsal olarak "erkek" sözcüğünü zihninde bulundurmaktadır. Dolayısıyla bilgiye bu yolla ulaşılması, alfabetik sıraya göre diziliş'e göre daha çabuk ve daha kolay görünmektedir.

Öte yandan, Çizelge (1)'de koyulaştırılarak verilen ve içinde *erkek* sözcüğü geçtiği halde "erkek"e gönderimde bulunmayan deyimler bize göre, edimbilimsel özellikleri açısından değerlendirilerek "kadın"; her iki cinsiyet tarafından kullanılan "*Erkeklik sende kalsın*" ve "*Sakalım yok ki sözüm dinlensin*" deyimleri de hem "erkek" hem de "kadın" ulamları başlıklarının altında yer almalıdır. Elbette, bu biçimde yapılacak olan düzenlemenin diğer deyimler için de uygulanması gerekecektir. Bizce, böylece çok daha işlevsel deyim sözlükleri ortaya çıkarılmış olacaktır.

Deyimlerin edimbilimsel özelliklerinin açıklandığı bölümde, Akar'ın (1991) deyim sözlüklerinde deyimlerin tanımları ve verilen ilişkili örneklerde saptadığı aksaklıkları beş ana başlık altında topladığı belirtilmişti. Bu noktada, çalışmanın veri tabanında, Akar'ın (1991) belirttiği bu beş tür aksaklıktan sadece üçüyle karşılaşıldığı söylenmelidir. Aşağıdaki alt başlıklarda söz konusu bu aksaklıklar, saptandıkları sözlükler ve yeni tanım ve örnek önerileri sırasıyla ele alınmaktadır.

(i) *Tanımları kısmen hatalı ya da eksik yapılmış deyimler:*

Çalışmamızda bu başlık altında toplanan deyimleri Akar (1991), *Tanımları kısmen yanlış yapılmış deyimler* olarak gruplandırmaktadır. Veritabanında yapılan incelemelerde, bir kısım deyimlerin tanımlarının yanlış değil, eksik olarak yapıldığı saptanmış, bu nedenle de başlık bu doğrultuda değiştirilmiştir. Söz konusu deyimler, yer aldıkları sözlükler, tanımları ve bizce önerilen tanımları Çizelge (3)'te verilmektedir.

Çizelge 3. Deyim Sözlüklerinde Tanımları Kısmen Hatalı ya da Eksik Yapılmış Deyimler

DEYİM	SÖZLÜK TANIMI	ÖNERİ TANIM
amcalık etmek	-Birine yakınlık göstermek (Sözer,2001) -Birine, amca gibi yakınlık göstermek, onu korumak, göz kulak olmak (Püsküllüoğlu, 1998)	Birine, (öz) amcası gibi yakınlık göstermek, onu korumak.
at ile avrat yiğidin bahtına	Kişinin satın aldığı attan ve evlendiği kadından memnun kalıp kalmayacağı önceden kestirilemez. Her ikisi de talihine kalmıştır (Aksoy, 2007).	<i>Bir erkeğin</i> satın aldığı attan ve evlendiği kadından memnun kalıp kalmayacağı önceden kestirilemez. Her ikisi de talihine kalmıştır.
at kudümü yurt kudümü, avrat kudümü	Türkler; atlarını, yurtlarını, eşlerini kutsal sayar; onların uğur getireceğine inanırlar (Aksoy, 2007).	Türk <i>erkekleri</i> atlarını, yurtlarını, eşlerini kutsal sayar; onların uğur getireceğine inanırlar. Bu üçünün erkek için uğurlu olması, ona uğurlu gelmesi çok önemlidir.
atın dorusu, yiğidin delisi	Atın doru renkli olanı, kişinin gözünün budaktan sakınmayanı beğenilir (Aksoy, 2007).	Atın doru renkli olanı, <i>erkeğin</i> gözünün budaktan sakınmayanı beğenilir.
atın ürkeği, yiğidin korkağı	At da kişi de hep tehlike karşısında imişler gibi uyanık olmalı, tetikte bulunmalıdırlar (Aksoy, 2007).	At da <i>erkek</i> de hep tehlike karşısında imişler gibi uyanık olmalı, tetikte bulunmalıdır.
ayranı kabarmak	(2. anlamı) cinsel isteği uyanmak, aşırı bir istek duymak (Püsküllüoğlu, 1998)	(2. anlamı) erkek; aşırı cinsel istek duymak (Sözer, 2001).
bayram koçu gibi	Gösterişli ve zevksiz biçimde süslenmiş olan (Sözer, 2001)	(erkekler için) gösterişli ve zevksiz bir biçimde giyinip süslenmiş olan (Püsküllüoğlu, 1998).
bıyığı terlemek	Bıyığı yeni yeni çıkmaya başlamak (Sözer,2001; Püsküllüoğlu, 1998)	(erkek çocuğu) buluş çağına girmek; bu nedenle bıyığı yeni yeni çıkmaya başlamak.
çöplük horozu	Beğeniden yoksun, güzel çirkin demeden kadınlara ve eğlenceye düşkün kimse (Püsküllüoğlu, 1998).	Beğeniden yoksun, güzel çirkin demeden kadınlara ve eğlenceye düşkün <i>erkek</i> .
dağ gibi	(1. anlamı) çok iri; çok güçlü (Sözer, 2001)	(erkek ) çok iri; çok güçlü.
dağ adamı	Kaba saba kimse (Püsküllüoğlu, 1998)	Kaba saba <i>erkek</i> .

dayılık etmek	(1) (birine) dayı gibi davranmak (2) gücüne güvenerek diklenmek, kabadayılık taslamak (Püsküllüoğlu, 1998)	(1) (birine) (öz) dayısı gibi davranmak (2) (erkek) gücüne güvenerek diklenmek, kabadayılık taslamak.
efendiden bir adam	-Görünümü, davranışları ağırbaşlı, kibar, terbiyeli (Sözer,2001) - ağırbaşlı ve kibar, terbiyeli görünen biri için söylenir (Püsküllüoğlu, 1998)	(erkek) görünüşü, davranışları ağırbaşlı, kibar ve terbiyeli.
göz banyosu yapmak	-Kadınlara hoşlanarak bakmak (Sözer, 2001). -arg. Bir kadını özellikle soyunurken, giyinirken vb. uzaktan, kaçamak seyretme (Püsküllüoğlu, 1998).	(erkek) Bir kadını özellikle soyunurken, giyinirken vb. (çoğu kez kaçamak olarak) hoşlanarak seyretme.
iskele babası	Çocuklarına karşı babalık görevini, sorumluluğunu yerine getirmeyen kişiler için alay yollu söylenir (Püsküllüoğlu, 1998).	(alay amaçlı) Çocuklarına karşı babalık görevini, sorumluluğunu yerine getirmeyen erkek.
kız gibi	-Bir şey; yepyeni; el değmemiş; hiç kullanılmamış; pırl pırl (Sözer, 2001). -(1. anlamı) Kıza benzeyen (Püsküllüoğlu, 1998).	(1) (erkek için) güzel; yüz hatları bir kıza benzeyen. (2) (erkek için) utangaç, sıkılğan (Püsküllüoğlu, 1998). (3) arg. (bir nesne/eşya) yepyeni; el değmemiş; hiç kullanılmamış; çok güzel; pırl pırl.
kötü adam	Filmlerde izleyiciye sevimsiz gelen rolü üstlenen oyuncu (Sözer, 2001)	Filmlerde izleyiciye sevimsiz gelen bir (erkek) rolü üstlenen erkek oyuncu.
mahalle çapkını	-Yakın çevresinde çapkın geçinen (Sözer, 2001). -Beceriksiz çapkın (Püsküllüoğlu, 1998)	Çapkınlığı beceriksizce yapan erkek.
makine gibi adam	Çabuk, düzgün ve çok iş çıkaran adam (Sözer, 2001).	Çabuk, düzgün ve çok iş çıkaran erkek.
mandıra köpeği	Taşkın davranışları olan, azgın, huysuz adam (Püsküllüoğlu, 1998).	Taşkın davranışları olan, azgın, huysuz erkek.
Müslüman adam	Doğruluktan, dürüşlükten ayrılmaz, hak yemez adam (Püsküllüoğlu, 1998).	Doğruluktan, dürüşlükten ayrılmaz, hak yemez erkek.

oğul balı	Oğul arıların yaptığı, beyaz renkli ilk bal (Püsküllüoğlu, 1998).	(1) Oğul arıların yaptığı, beyaz renkli ilk bal (Püsküllüoğlu, 1998). (2) büyük anneye, büyükbabaya göre; oğuldan olan erkek torun (Sözer,2001).
peyke kurusu	Yıllarını kahvelerde sabahlayarak geçirmiş kimse (Püsküllüoğlu, 1998).	Yıllarını kahvelerde sabahlayarak geçirmiş <i>erkek</i> .
saçlı sakallı adam	Aklı başında olması gereken yaşlı başlı adam, koca adam (Püsküllüoğlu, 1998).	Belli bir yaşa gelmiş, deneyimli, olgun erkek.
saç sakal ağartmak	Bir işte; uzun süre aynı işte çalışmış olmak (Sözer, 2001).	(erkek) (bir işte) Uzun süre aynı işte çalışmış olmak.
sakalı değirmende ağartmak	Bilgi edinmeden, öğrenim görmeden yaşlanmak (Sözer,2001). Yaşlılığa karşın deneyimsiz, bilgisiz olmak (Püsküllüoğlu, 1998).	(erkek) Yaşlılığa karşın deneyimsiz, bilgisiz olmak.
sakalım yok ki sözümü dinlensin (tutulsun)	-Yaşım küçük olduğu için söylediklerime önem vermiyorlar (Sözer, 2001). -“Yaşça, yetkice küçüğüm ama söylediğim yol, çözüm doğrudur, yazık ki düşünceme önem verilmiyor” anlamında söylenir (Püsküllüoğlu, 1998).	(1) (erkek) Söylediklerim, önerilerim doğru olduğu halde yaşım ve yetkim/unvanım küçük olduğu için söylediklerime önem vermiyorlar. (2) (kadın) Bir kadın olduğum; erkek olmadığım için saygı göstermiyor, dediklerimi dinlemiyorlar.
sakalının altına girmek	-Birinin; yakınlık kurarak, dostluğunu kazanarak ona düşüncesini aşlamak (Sözer, 2001). -Dostluk, yakınlık kurarak ona düşüncelerini aşlamak (Püsküllüoğlu, 1998)	(Birisini) Bir erkekle yakınlık kurarak ve dostluğunu kazanarak ona kendi düşüncelerini aşlamak.
salon adamı	Kadınli erkekli topluluklarda nasıl davranacağını iyi bilen, bu yönüyle dikkati çeken kimse (Sözer, 2001).	Kadınli erkekli topluluklarda nasıl davranacağını iyi bilen, bu yönüyle dikkati çeken erkek.
Taşak altı okka (argo)	Mert, yiğit, yürekli, güçlü (Püsküllüoğlu, 1998)	(erkek) Mert, yiğit, yürekli, güçlü.

Çizelge (3)'te listelenen deyimlerin arasından örnek olarak seçilen deyimler, açıklamaları ve önerilere biraz daha kapsamlı olarak değinecek olursak;

*Amcalık etmek* deyimini Sözer'de (2001) “birine yakınlık göstermek”; Püsküllüoğlu'nda (1998) ise “birine, amca gibi yakınlık göstermek, onu

korumak, göz kulak olmak” olarak verilmektedir. Bu tanımlar değerlendirildiğinde; Sözer’in (2001) tanımın deyim anlamını tam olarak ifade edemediği görülmektedir. Püsküllüoğlu (1998) tarafından verilen tanım deyim anlamını uygun bir biçimde veriyor gibi görülmektedir; ancak bu tanımda da Akar’da (1991) söz edilen bir başka aksaklık olan “deyim tanımının başka bir deyimle yapılması” aksaklığı bulunmaktadır. *Amcalık etmek* deyiminin tanımında yine bir deyim olan *birine göz kulak olmak* deyimini kullanılmıştır.

*Kız gibi* deyimi Sözer’de (2001) tanımı sadece bir kullanım alanı düşünülerek verilen bir başka deyimdir. Deyim anlamı “bir şey; yepyeni; el değmemiş; hiç kullanılmamış; pırıl pırıl” olarak verilmiştir. Oysa bu tanım, deyim anlamlarından sadece biridir. Yine oldukça kapsamlı bir tanımlamayı Püsküllüoğlu’nda (1998) görmekteyiz. Püsküllüoğlu (1998) bu deyim üç farklı anlamını örneklerle vermektedir: (i) kıza benzeyen (örn. *kız gibi bir delikanlıydı*); (ii) (erkek için) utangaç, sıkılgan; (iii) hiç kullanılmamış, hiç el değmemiş, yepyeni, çok güzel ve yeni (örn. *altına kız gibi bir araba çekmiş*). Bu tanımlar açık gibi görünse de, deyim birinci anlamının yalnızca “kıza benzeyen” olarak verilmesinden, aynı ikinci anlamında olduğu gibi parantez içerisinde “erkek için” bilgisinin verilmesi ve “güzel; yüz hatları bir kıza benzeyen” gibi daha kapsamlı bir tanım verilmesi bizce deyim sınırlılıklarının bilinmesi açısından önemli görünmektedir.

*Efendiden bir adam* deyimi Püsküllüoğlu’nda (1998) tanımı kısmen hatalı yapılmış olarak değerlendirdiğimiz bir deyimdir. Söz konusu deyim tanımı “ağırbaşlı ve kibar, terbiyeli görünen biri için söylenir,” biçiminde verilmektedir. Belirtisiz bir adıl olan “biri”, farklı cinsiyetteki kişiler için söylenebilmektedir. Oysa bu deyim sadece erkekler için kullanıldığından bize göre, tanım “(erkek) görünüşü, davranışları ağırbaşlı, kibar ve terbiyeli” biçiminde verilmelidir; çünkü *adam* sözcüğü, *adam gibi... (davranmak)*; *adam içine çıkmak/çıkamamak*; *adama benzemek (Badanadan sonra ev adama benzedi* (Püsküllüoğlu, 1998: 19) deyimlerinde olduğu gibi, Türkçe deyimlerde genel olarak insanlar ya da nesnelere için de kullanılabilen bir sözcüktür. Benzer bir durum, *saç sakal birbirine karışmak (saç sakala karışmak)*, *saçlı sakallı adam* ve *sakalı değirmende ağartmak* deyimlerinin tanımlarında da söz konusudur. Sözlüklerde verilen tanımlarda, içerisinde “sakal” sözcüğü bulunduğu için bu deyimlerin erkekler tarafından kullanılacağı genel geçer bilgi kabul edilmiş ve tanımlarda belirtilmemiştir. Oysa Türkçeyi yeni ya da yabancı dil olarak öğrenenler için bu türden bilgilere gereksinim bulunmaktadır.

*At ile avrat yiğidin bahtına* deyimi Aksoy’da (2007) ‘kişinin satın aldığı attan ve evlendiği kadından memnun kalıp kalmayacağı önceden kestirilemez; her ikisi de talihine kalmıştır’; benzer biçimde, *atın dorusu, yiğidin delisi* deyimini de yine aynı sözlükte ‘atın doru renkli olanı, kişinin gözünün budaktan



sakınmayanı beğenilir’ biçiminde verilmiştir. Her iki deyim tanımı da “yiğit” sözcüğünün karşılığı olarak “kişi” sözcüğü kullanılmıştır. Oysa deyimler kültürel aktarımın bir ifadesi olarak düşünüldüğünde, “yiğit” sözcüğünün kavramsal olarak Türk kültüründe “erkek”i çağrıştırdığı söylenebilir. Bu nedenle, her iki tanımda da “kişi” yerine “erkek” sözcüğünün seçilmesi bizce çok daha yerinde ve açıklayıcı olacaktır.

(ii) Tanımları yine deyimlerle yapılmış deyimler:

“Bir deyim tanımının başka bir deyimle yapılması” (Akar, 1991) olarak açıklanabilecek bu ulamın örneklerine veritabanında çok sık rastlanmamış; sadece Püsküllüoğlu’nda (1998) 4 deyim tanımı, Sözer’de 1 ve (2001) Aksoy’da (2007) 1 deyimde bu olgu saptanmıştır. Çizelge (4)’te söz konusu deyimler listelenmektedir.

Çizelge 4. Deyim Sözlüklerinde Tanımları Yine Deyimlerle Yapılmış Deyimler

DEYİM	SÖZLÜK TANIMI	ÖNERİ TANIM
amcılık etmek	Birine, amca gibi yakınlık göstermek, onu korumak, <b>göz kulak olmak</b> (Püsküllüoğlu, 1998)	(Birine) öz amcası gibi yakınlık göstermek, onu korumak.
ense kulak yerinde (2. tanım)	(erkek için) <b>kelli fellî</b> (Püsküllüoğlu, 1998)	(erkek) Giysileri ve görünümü düzgün, yaşlıca ve gösterişli.
iç güveysi iç ağrısı	<b>İç güveysi</b> konuk gibidir. Evdekiler sürekli olarak onu ağırlamaya, memnun etmeye, gücendirmemeye çalışırlar ve kendileri rahatsız olurlar. (Aksoy, 2007)	Eşinin ailesinin evinde oturan ve yaşayan damat konuk gibidir. Evdekiler sürekli olarak onu ağırlamaya, memnun etmeye, gücendirmemeye çalışırlar ve kendileri rahatsız olurlar.
saçlı sakallı adam	<b>Aklı başında</b> olması gereken <b>yaşlı başlı</b> adam, koca adam (Püsküllüoğlu, 1998).	Belli bir yaşa gelmiş, deneyimli, olgun erkek.
saç sakal (birbirine) karışmak	Saçları uzamış, uzun süre tıraş olmamış, kendine <b>özen göstermemiş</b> bir durumda olmak (Sözer,2001). Uzun süre tıraş olmamış, saçını kestirmemiş, kendine <b>çekidüzen vermemiş</b> durumda olmak (Püsküllüoğlu, 1998).	(erkek) Uzun süre tıraş olmamış, saçını kestirmemiş, düzensiz ve bakımsız görünmek.

*Amcalık etmek* deyiminde başka bir deyim olan “göz kulak olmak” deyimini kullanılmıştır. Bu nedenle, deyim tanımı “(Birine) öz amcası gibi yakınlık göstermek, onu korumak” olarak değiştirilmesi önerilmektedir.

Listede yer alan *ense kulak yerinde* deyiminin ilk tanımında bir sorun görülmezken, ikinci tanımında başka bir deyim karşımıza çıkmakta, deyim 2. tanımı “ (erkek için) kelli felli” (Püsküllüoğlu, 1998: 334) olarak verilmektedir. Söz konusu tanımında kullanılan “kelli felli” öbeği başka bir deyimdir. Dolayısıyla, deyim tanımı “(erkek) giysileri ve görünümü düzgün, yaşlıca ve gösterişli” olarak yapılması yerinde olacaktır.

*Saçlı sakallı adam* deyimini “aklı başında olması gereken yaşlı başlı adam, koca adam” (Püsküllüoğlu, 1998: 679) biçiminde verilmiştir. Burada da “aklı başında olmak” tanımı kullanılan bir başka deyimdir. Tanımın “belli bir yaşa gelmiş, deneyimli, olgun erkek” biçiminde düzenlenmesiyle deyim bir başka deyim aracılığıyla açıklanmasının önüne geçecektir.

*İç güveysi iç ağrısı* deyim tanımı, Aksoy’da (2007: 320) *iç güveysi* deyim tanımı anlamının bilindiği varsayımından yola çıkılarak, “İç güveysi konuk gibidir. Evdekiler sürekli olarak onu ağırlamaya, memnun etmeye, gücendirmemeye çalışırlar ve kendileri rahatsız olurlar.” biçiminde yapılmıştır. Bu durumda *iç güveysi* deyim tanımı anlamını bilmeyen bir kişi, deyim tanımı anlamına ulaşamayacaktır. Bu nedenle, tanımı verilen “iç güveysi” yerine “eşinin ailesinin evinde oturan ve yaşayan damat” öbeğinin kullanılmasıyla yine deyim tanımı başka bir deyim kullanılması sorununu ortadan kaldırılabilecektir.

(iii) *Açıklayıcı örnek tümcelerde açık ifadelerin bulunmadığı deyimler:*

Sözlüklerde, verilen deyim anlamı ve örnek tümce arasında anlaşılabilirlik açısından bir ipucunun bulunmadığı deyimler bulunmaktadır. Bilindiği gibi, araştırmamız çerçevesinde 3 adet sözlük incelenmiştir. Bu sözlüklerin arasında hemen hemen her deyim için örneklere yer veren tek araştırmacı Püsküllüoğlu’dur (1998). Ancak Püsküllüoğlu’nda (1998) verilen örnekler, deyim anlaşılması açısından çok da açıklayıcı görülmemektedir. Veritabanında yer alan deyimlerin örneklerine rastlantısal bir seçimle yer verecek olursak:

Püsküllüoğlu, *bıyıkları ele almak* deyimini “delikanlılık çağına girmek” olarak tanımlamakta, örnek olarak da “*bizim oğlan bıyıkları ele alınca küçük dağları yaratmaya başladı*” (1998: 171) tümcesini vermektedir. Söz konusu örnek tümce, deyim tanımı anlaşılabilirliği açısından bir ipucunun barındırmamakta hem de aynı örnekte başka bir deyim kullanılmasıyla (küçük dağları yaratmak), deyim anlamını daha da anlaşılmaz kılmaktadır. Oysa “*Bizim oğlanın sakalı bıyığı çıkmaya başladı. Bıyıkları ele alınca da her sözüme karşı çıkmaya başladı.*” Benzer biçimde, *bayram koçu gibi* deyimini

“(erkekler için) gösterişli ve zevksiz bir biçimde giyinip süslenmiş olan” biçiminde tanımlanmakta ve örnek tümce olarak “*Adamı bir görersen, bayram koçu gibiydi*” (Püsküllüoğlu, 1998:160) deyim anlamını anlaşılır kılmamaktadır. Bu deyime de örnek olarak “*Adamı bir görersen, o kadar süslü ve aşırı giyinmişti ki, bayram koçu gibiydi.*” “Aklı başında olması gereken yaşlı başlı adam, koca adam” olarak tanımlanan *saçlı sakallı adam* deyiminin örneği de “*Murat saçlı sakallı adamken bile çocukça davranırdı*”dır. (Püsküllüoğlu, 1998: 679). Bu örnekte ise “saçlı sakallı olmak” tümcede düz anlamıyla da düşünüldüğünde anlamlı gelmekte; ancak tanımda ifade edilen “*aklı başında olması gereken* yaşlı başlı adam, koca adam” tanımının içeriğini yansıtmamaktadır. Bunun yerine “*Murat artık olgundu ve yaşına göre davranmalıydı. Ancak bu saçlı sakallı adam çocukça davranışlarıyla bizi bezdiriyordu.*” gibi bir örnek tümce deyimini ve anlamını daha iyi karşılayacaktır.

## 5 Sonuç

Asıl anlamları dışında kullanılarak bir duygu, düşünce ya da durum anlatan, anlatım özgünlüğü olan ve bir kültürün zenginliklerini gösteren kalıplaşmış yapılar olan deyimler üzerine son yıllarda çok yönlü ve kapsamlı çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmalar deyimleri genel olarak sözdizimsel ve anlambilimsel ulamlar çerçevesinde ele almaktadır. Ayrıca deyim sözlükleri, deyimleri ilk sözcüklerinin baş harflerine göre alfabetik olarak sıralamaktadır. Bu çalışmada “erkek”e gönderimde bulunan deyimler, öncelikle sözdizimsel ve anlambilimsel özellikleri açısından incelenmiş, ancak deyimlerin ulamlaştırılmasına ilişkin bir katkı sağlayamadıkları ya da birer ölçüt oluşturamadıkları belirlenmiş; bu nedenle deyim sözlüklerinin deyimlerin edimbilimsel özellikleri gözetilerek yeniden yapılandırılması gerektiği ortaya konmuştur. Bu savunuyu dayanaklandırmak amacıyla çalışmanın veritabanı üzerinde yapılan edimbilimsel inceleme, Türkçede içerisinde “erkek” sözcüğü geçen bazı deyimlerin (*elinin hamuruyla erkek işine karışmak; erkek düşküni; erkek Fatma, vb.*) erkeğe gönderimde bulunmadığını, buna karşın içinde “erkek” sözcüğü geçmediği halde “erkek”e gönderimde bulunan deyimlerin (*çöplük horozu; ağılık vermekle, yiğitlik vurmakla, vb.*) varlığını göstermiştir. Deyim sözlükleri edimbilimsel bir ulamlaştırmayla düzenlendiğinde, Türkçede herhangi bir kavram ya da ulama yönelik deyimler konusunda araştırma yapmak ya da söz konusu deyimleri öğrenmek isteyen kişiler, gereksinim duydukları bilgiye çok daha kolay ulaşabilecektir. Örneğin, çalışmamız Türkçede içerisinde “erkek” sözcüğü geçen 17 deyimden 10 tanesinin aslında “kadın”a gönderimde bulunduğunu, bu yüzden *KADIN* kavramsal ulamının altında yer alması gerektiğini; 5 tanesinin ise hem “kadın”a hem de “erkek”e gönderimde bulunduğunu, bu yüzden hem *KADIN* hem de *ERKEK* kavramsal

ulamalarının altında yer alması gerektiğini ve yalnızca 2 tanesinin sadece “erkek”e gönderimde bulunduğunu, dolayısıyla da *ERKEK* kavramsal ulamının altında yer alması gerektiğini göstermiştir. Ayrıca, Türk kültüründe de *ağa*, *yiğit* ve hatta *ayı* gibi sözcüklerin “erkek”e gönderimde bulunmak amacıyla kullanıldığı genel geçer bir bilgi olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim, bu bilgi çerçevesinde veritabanını oluşturan deyim sözlükleri üzerinde yapılan incelemeler, yukarıda belirtilen deyimler dışında içinde “erkek” sözcüğü geçmediği halde “erkek”e gönderimde bulunan 138 deyim daha bulunduğu göstermiştir. Tüm bu saptamalar, deyim sözlüklerinin edimbilimsel olarak yeniden düzenlenmesinin ne kadar gerekli ve önemli olduğunu göz önüne sermektedir. Böyle bir girişim, sözdizimsel ve anlambilimsel bilginin yanına edimbilimsel bilgiyi de ekleyerek Türkçenin anadil ve yabancı dil olarak öğretilmesi için ders materyallerinin geliştirilmesine katkı sağlayabileceği gibi, kültürün ve düşünce dünyasının birer yansıması olan deyimlerin kavramsal ulamalarının ortaya konması, günümüzde çok çalışılmaya başlanan anlambilimsel ağ araştırmalarını da kapsayan bilgisayarlı dilbilim çalışmaları için Türkçenin kavram haritasının çıkartılması için bir başlangıç olacaktır.

### Kaynaklar

- Akar, Y. (1991). Türkçe Deyimler ve Sorunları. *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* Adana.
- Aksan, D.(1996). *Türkçenin Sözcük Varlığı*. Engin Yay, Ankara.
- Aksan, D. (2007). *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Aksoy, A.Ö. (2007). *Deyimler Sözlüğü 2*. Ankara: İnkılâp Kitapevi.
- Aktaş, A. (2008). Karşılaştırmalı dilbilim açısından Türkçe ve Almanca Deyimlerde Kadın. Bildiri Kitabı: *Bir Bilim Kategorisi Olarak “Kadın” Uluslararası Sempozyumu. Edebiyat, Dil ve Kültür Çalışmalarında Kadın*. Anadolu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eskişehir, 2008, s. 31-37.
- Arıca-Akkök, E. (2009). Yabancı Dilde Deyimlerin Öğretimi. *Dil Dergisi* (143), s. 59-77.
- Aygün, M. (2003). *Türkçe ve Almanca’da “Göz”le İlgili Deyimler’in İncelenmesi*. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1,71-88
- Batur, Z. (2011). Atasözü ve deyimlerde kadın ve kadının sosyopsikolojik özellikleri. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/3 Summer 2011, p. 577-584 TURKEY.
- Cacciari, C. ve Levorato, M.C. (1998). The Effect of Semantic Analyzability of Idioms içinde *Metalinguistic Tasks, Metaphor and Symbol*, Vol. 13 (3), 159-177.
- Demir, C. (2008). Türkçede Deyimlerin Sözdizimsel Özellikleri. *Türk Dili*, s. 677, ss. 428-444.
- Gibbs, R. W. (1994). *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language and Understanding*. UK: Cambridge University Press.
- Gencan, T. N. (2001). *Dilbilgisi*. Ankara: Ayraç.
- Glucksberg, S. (1993). Idiom Meanings and Allusional Contexts içinde *Idioms: Processing, Structure and Interpretation* C. Cacciari and P. Tobossi (haz.) Italy: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Gökdayı, H. (2008). Türkçe’de Kalıp Sözcükler. *Bilim Dergisi*, 44, 89-110.

- Gözler, H. F. (1983). *Örnekleriyle Türkçemizin Açıklamalı Büyük Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- Nunberg, G. (1978). *The Pragmatics of Reference*. Bloomington: India University Linguistics Club.
- Nunberg, G., Sag, I. A. ve Wasow, T. (1994). Idioms. *Language*, Vol. 70(3), 491-509.
- Püsküllüoğlu, Ali (1998). *Türkçe Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Sinan, A. T. (2001). *Türkçenin Deyim Varlığı*. Malatya: Kubbealtı Yayıncılık.
- Sözer, V. (2001). *Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Epsilon
- Stomatov, S. (2007). *Rus Dilinde Deyimlerin Tarihsel (Etimolojik) Açısından İncelenmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Tursunova, A. (2007). *Kırgızca ve Türkçede "Göz" ve Türkçede "Göz" ile İlgili Deyimler ve Çağrışım Alanlarının Karşılaştırılması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Tursunova, A. (2005). *Türkçe Sözlük* Ankara: TDK Yayınları.
- Türközü, S.G. ve Ferendeci, S.Y. (2005). Türkçe ve Korecedeki 'Baş (kafa)' ve Başta Bulunan Organ Adlarıyla İlgili Deyimlerin İncelenmesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*. Cilt 44-Sayı 1.
- Uzun, L. (1991). *Deyimleşme ve Türkçe'de Deyimleşme Dereceleri*. Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınlar.
- Yule, G. (2000). *Pragmatics*. Oxford: OUP.